

LÄNSSTYRELSEN
VÄSTRA GÖTALANDS LÄN

Kulturmiljöenheten
Eva Björkman
0501-60 53 83

BESLUT
2005-06-22

Diarienummer
432-10652-1998

Sida
1(5)

 Riksantikvarieämbetet

Ink. 2005 -06- 2 8

Dokumentnr:

 SWEDISH NATIONAL HERITAGE BOARD
RIKSANTIKVARIÉÄMBETET

 SWEDISH NATIONAL HERITAGE BOARD
RIKSANTIKVARIÉÄMBETET

**Byggnadsminnesförklaring av Forsviks bruk på fastigheterna
Forsvik 5:1, 5:25, 5:85, 5:109, 5:143 och 5:209
Karlsborgs kommun, Udenäs socken, Västergötland**

Beslut

Länsstyrelsen förklarar med stöd av 3 kap 1 § lagen om kulturminnen mm (SFS 1988:950), Forsviks bruk för byggnadsminne.

Länsstyrelsen meddelar enligt 2 § samma lag följande skyddsbestämmelser:

1. *Byggnaderna, i förteckning (bil. 1) och på situationsplan (bil.2) numrerade 1 – 18, får inte rivas, flyttas eller till sitt yttre byggas om eller på annat sätt förändras.*
2. *I byggnaderna 1 – 15 får ingrepp i stomme eller ändring av rumsindelning inte göras. I byggnaderna 1 - 15 får inte äldre fast inredning såsom vägg- och takpanel, dörrar och dylikt ändras, övertäckas eller övermålas.*
3. *Byggnaderna 2 - 9 utgörs av produktionslokaler med delvis bevarade maskiner och annan utrustning som tillförts fastigheten och använts i tidigare verksamheter. Dessa ska underhållas i brukbart skick och så långt möjligt integreras i den fortsatta användningen av lokalerna. Exempel på maskiner, annan utrustning och fast inredning är:
2 Gjuteriet: traverssystem, kupolugn, transportbanor, sandberedningsverk.
3 Mekaniska verkstaden: traverssystem, maskinfundament, kompressoranläggning.
4 Metallgjuteri: ursprungliga ugnar, bänkar.
5 Smedja: ässjor, hammare, bänkar.
6 Plåtverkstaden: traverssystem.
7 Träsliperiet med kalorifären: slipstolar med turbiner, torkugnar, varmluftsugn.*

Postadress:
542 85 MARIESTAD

Besöksadress:
Härnsgatan 1

Telefon/Fax:
0501-60 50 00 (växel)
0501-60 54 44 (fax)

Webbadress:
www.o.lst.se

E-post:
kulturmiljo@o.lst.se

8 Elektricitetshuset: elektrisk utrustning, turbindelar och kaplanturbin från 1922.

9 Kvarnen: kvarnmaskineri.

11 Modellförrådet: hyllinredning.

4. I anslutning till byggnaderna 2, 3 och 7 finns exteriöra tekniska installationer som är väsentliga för helhetsförståelsen av tidigare produktionsprocesser. Dessa ska underhållas med lämpliga material utgående från tidstypiska lösningar.
5. Byggnaderna ska vårdas och underhållas så att de inte förfaller. Vård och underhållsarbeten ska utföras på ett sådant sätt att det kulturhistoriska värdet inte minskar och ske med material och metoder som är anpassade till byggnadernas egenart. Häri omfattas t.ex. byte och reparation av fasadpaneler, takmaterial, dörrar och fönster samt ommålning. Samråd skall ske med Länsstyrelsen innan vårdarbeten påbörjas.
6. Det område kring byggnaderna som på situationsplanen (bil.2) avgränsats med en kraftig streckad linje får inte ytterligare bebyggas och skall hållas i sådant skick att områdets och byggnadernas utseende och karaktär inte förvanskas.

Redogörelse för ärendet

Forsviks bruk äger mycket stora kulturhistoriska värden och är av riksintresse för kulturminnesvärden. Byggnaderna och bruksområdet har sedan början av 1980-talet restaurerats och kan idag sägas vara i gott skick. Tack vare allmänna medel, framförallt från Riksantikvarieämbetet, Länsarbetsnämnden och Länsstyrelsen, har det varit möjligt att restaurera bruket, så att det idag är ett kulturhistoriskt industriminne och besöksmål av mycket hög klass. Avsikten har hela tiden varit att skydda området som byggnadsminne enligt 3 kap 1 § lagen om kulturminnen mm. (SFS 1988:950).

Frågan om skydd för bebyggelsen vid Forsviks bruk togs upp av arbetsgruppen för Forsviks Industriminnet redan 1990, och väcktes formellt genom skrivelse från Skaraborgs länsmuseum till Länsstyrelsen 1990-09-25. 1995 tillfördes den dåvarande stiftelsen för Forsviks Industriminnet ytterligare byggnader inom bruksområdet, vilket innebar att omfattningen för en byggnadsminnesförklaring utökades. I senare beslut om bidrag från Länsstyrelsen har en byggnadsminnesförklaring angetts som villkor för att bidrag skall erhållas.

Forsviks bruk är väl dokumenterat genom projekteringshandlingar för de ingående byggnaderna och genom rapporter upprättade av elever vid Institutionen för Kulturvård vid Göteborgs universitet. En sammanhållen och utförlig beskrivning av Forsviks bruk har under 2004 utgivits i bokform under titeln "Forsvik – ett bruk i Sverige". Forsviks kulturhistoriska värde kan därmed anses väl fastlagt.

Beskrivning av de ingående byggnaderna, avgränsning av byggnadsminnet samt upprättande av skyddsbestämmelser har skett i samråd med Forsviks Industriminnen. Länsstyrelsen anser det motiverat att i första hand byggnadsminnesförklara själva bruksområdet. Ett utökat skydd för bostadsområdet Kilebo och övriga delar av Forsvik kan utredas i ett senare steg. För Kilebo finns en fastställd byggnadsplan med bevarandebestämmelser från 1983, där genomförandetiden har gått ut.

Länsstyrelsen förslag till skyddsbestämmelser remitterades den 21 juni 2004 till Karlsborgs kommun, till AB Karlsborgsbostäder och till Fortum. Kommunstyrelsen i Karlsborg tillstyrkte en byggnadsminnesförklaring vid sitt sammanträde den 24 augusti 2004. Svar har inte inkommit från AB Karlsborgsbostäder och Fortum vid remisstidens utgång den 1 september 2004 och inte heller senare.

Riksantikvarieämbetet och Västergötlands museum har beretts tillfälle att ta del av förslag till skyddsbestämmelser. Riksantikvarieämbetet har i yttrande, daterat den 28 september 2004 framfört att Forsviks bruk uppfyller kriterierna för en byggnadsminnesförklaring och att industrimiljöer är underrepresenterade bland landets byggnadsminnen. Skyddsbestämmelserna ger anläggningen och den angränsande miljön ett fullgott skydd. Riksantikvarieämbetet anser dock att det är angeläget att bruket i sin helhet kunde skyddas som byggnadsminne, vilket kan ske i ett senare skede. Västergötlands museum har under hand tillstyrkt förslagen.

Byggnadsminnet överlappar i den norra delen en del av byggnadsplanen för Kilebo från 1983. När planen upprättades var tanken att uthusen skulle ersättas av nya omedelbart intill de gamla (nr 17 och 18). Uthusen har därefter rustats upp. Enligt uppgift från kommunens stadsarkitekt kan gällande plan tolkas på så sätt att uthusen kan ligga kvar i befintligt läge, men planen bör helst justeras i detta avseende.

Historik

Forsvik uppträder i de historiska källorna redan på 1300-talet och är därmed en av Sveriges äldsta kända industriplatser. 1410 skänktes Forsviks kvarn till Vadstena kloster, 1447 fanns den första i skrift belagda vattensågen i landet här och 1457 den tidigast skriftligt omnämnda vattendrivna hammaren. Den industriella verksamhetens omfattning har varierat genom århundradena, med en uppgång under 1600-talet då Forsvik ingick i Anton von Boijs bruksföretag i Tiveden, och under 1800-talets senare hälft, då verksamheten i Forsvik förändrades från stångjärnstillverkning till gjuteri, mekanisk verkstad, träsliperi och sågverk. Byggandet för verksamheter och boende var omfattande och vid 1900-talets början hade brukets bebyggelse ungefär den utsträckning och karaktär som den har idag. Efter första världskriget inleddes en nedläggning av olika verksamheter som avslutades med att gjuteriet stängde 1977. Sågverket som redan 1880 flyttats ut till ett läge

väster om bruket och som avskilts från bruket 1932 drevs dock ända fram till 1999. Det centrala bruksområdet med industribebyggelsen runt Forsviks ström förföll allteftersom byggnaderna togs ur bruk. På 1980-talet påbörjades en upprustning av området och Stiftelsen Forsviks Industriminnen bildades för att ta hand om den historiska industrimiljön. Idag bedrivs verksamheten vid Forsviks industriminnen inom Västra Götalandsregionens organisation.

Motivering

Länsstyrelsen får i enlighet med lagen om kulturminnen mm. förklara en byggnad som är synnerligen märklig genom sitt kulturhistoriska värde eller som ingår i ett kulturhistoriskt synnerligen märkligt bebyggelseområde för byggnadsminne.

Forsviks bruk har en ovanligt lång historia som industriplats med rötter tillbaka till medeltiden. Dess läge vid Forsviks ström är ett mycket tydligt exempel på vattenkraftens betydelse, alltifrån den tidigaste industrialiseringen och fram till dagens produktion av vattenkraft. Forsvik åskådliggör hur strukturomvandlingen med nedläggning av järnbruk under 1800-talet kunde leda till nya verksamheter som träsliperi, gjuteri och mekanisk verkstad. De välbevarade byggnaderna speglar framför allt det sena 1800-talets och det tidiga 1900-talets industriella utveckling och strukturomvandling. Det stora timrade träsliperiet och den tillhörande kalorifären från 1877 är unika i sitt slag. Gjuterianläggningarna för järn och metall med tillhörande modellsamling har ett högt industrihistoriskt värde. Den rikt sammansatta industrimiljön är mycket väl bevarad, liksom bruksmiljön i sin helhet.

Länsstyrelsen bedömer att Forsviks bruk är synnerligen märkligt genom sitt kulturhistoriska värde och kan förklaras som byggnadsminne.

Hur man överklagar

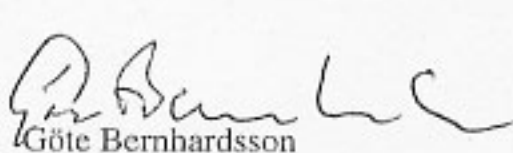
Detta beslut kan överklagas hos Länsrätten i Mariestad, se bilagan formulär 03.

Upplysningar

Länsstyrelsen lämnar råd och anvisningar i fråga om underhåll av byggnader, anläggningar och det kringliggande området.

Om det finns särskilda skäl får länsstyrelsen enligt 3 kap 14 § lagen om kulturminnen mm (SFS 1988:950), lämna tillstånd till att ett byggnadsminne ändras i strid mot skyddsbestämmelserna. Länsstyrelsen får ställa villkor för tillståndet som är skäliga med hänsyn till de förhållanden som föranleder ändringen.

I detta ärende har landshövding Göte Bernhardsson beslutat och länsantikvarie Eva Björkman varit föredragande. I beslutet har även länsantikvarie Jan-Gunnar Lindgren, biträdande länsantikvarie Karolina von Mentzer, länsjurist Göran Fjellman och arkitekt Jens Rasmussen deltagit.

Göte Bernhardsson

Eva Björkman

Bilagor:

Byggnadsförteckning, bil.1
Situationsplan, bil.2
Hur man överklagar

Kopia till (med bil. 1 och 2):

Riksantikvarieämbetet
Västergötlands museum
Byggnadsnämnden och Kulturnämnden, Karlsborgs kommun
Forsviks Industriminnen
Intresseföreningen Gamla Forsvik, att. Bo Bremsjö
Erik Stureson
Samhällsbyggnadsenheten
BM-pärm

Laga kraftsbevis till:

Riksantikvarieämbetet
Länsstyrelsen, Naturvårds- och fiskeenheten, Göteborg + ev. kartbilaga
Lantmäteriet

Förteckning över byggnader vid Forsviks bruk som ingår i byggnadsminnet:

Inom fastigheten Forsvik 5:25:

1. Brukskontoret uppfördes 1918 i nationalromantisk stil efter ritningar av arkitekt Ernst Wahlander. Byggnaden har inhyst såväl brukets som sågverkets ledning och administration, bostäder, samt även bank och post. Restaurering av tak 1995, invändigt 1998. Material: tegelstomme och tegelfasad försedd med sparsamma utsmyckningar och inåtgående jugendfönster från byggnadsåret. Taket är täckt med skiffer. Total yta: 1260 kvadratmeter fördelat på två våningar och källarplan.

2. Gjuteriet, uppfört 1909 som en basilika d.v.s. som en treskepps hall med upphöjt mittparti. Byggnaden har använts som järngjuteri fram till brukets nedläggning. Produktionen omfattade till att börja med bland annat motorer, senare främst rör och ventiler. Maskinutrustningen är till största delen bevarad. Utvändig restaurering 1998. Projektering för interiör restaurering under 2003 som ett led i EU-projektet "Forsviks Bruk åter i bruk". Material: tegelstomme och tegelfasad försedd med stickbågar och gesimser, samt tak uppbyggt av s.k. polonceautakstolar och täckt med falsad plåt. Total yta: 1830 kvadratmeter i en våning.

Till gjuteriet uppfördes 1949 en **förrådsbyggnad** avsedd att tillfälligt förvara modeller och flaskor i samband med gjutningen. Material: stolpstomme av trä och järn klätt med sinuskorrugerad plåt. Tak av samma material. Total yta: 340 kvadratmeter i en våning.

Norr om gjuteriet, och på samma fastighet som detta, ligger en **jordkällare**, men som funktionsmässigt hör till bostäderna på fastigheten Forsvik 5:109.

3. Mekaniska verkstaden kallas här sammanfattningsvis hela den västra delen av den stora vinkelbyggnaden norr om strömmen. Benämningen omfattar mekaniska verkstaden, maskinverkstaden och renseriet.

Mekaniska verkstaden (3A), från 1859, närmast vattnet, byggdes ursprungligen som gjuteri, f.ö. Skaraborgs första gjuteri, på den gamla stångjärnssmedjans grund. Efter att det nya gjuteriet tillkom 1909 kom byggnaden att bli mekanisk verkstad. Den restaurerades 1995-96 och ingick i ett landsomfattande, av Riksantikvarieämbetet initierat, byggnadsvårdsprojekt "Tradition och byggproduktion". Speciellt studerades putsfrågor. Material: spritputsad tegel- och gråstensmur, och tak av tegel. Total yta: 687 kvadratmeter i en våning. Kompressoranläggning.

Maskinverkstaden (3B) kallas den norra skänkeln av vinkelbyggnaden, vars äldsta del är från 1862, och är ursprungligen Skaraborgs äldsta mekaniska verkstadsbyggnad. Byggnaden har byggts om och till flera gånger. Senare tillbyggnader är matsal, omklädningsrum och pannrum från

1950. Takrestaurering gjordes 2000. Material: tegelstomme med tegelfasad försedd med stickbågar och gesimser, gjutjärnsfönster. Tak av sinuskorrugerad plåt och tegel. Total yta: 1842 kvadratmeter fördelat på två våningar.

Rensriet (3C) byggdes 1973 intill maskinverkstaden, utformad som en öppen hallbyggnad. Material: stålstomme med fasad av trapetskorrugerad plåt. Tak av kraftigare trapetskorrugerad plåt. Total yta: 440 kvadratmeter i en våning.

4. Metallgjuteriet och 5. Smedjan är inrymda i en enhetligt utformad långa med takkupor och lanterniner som sammanbyggs i väster med mekaniska verkstaden. Exteriören är tidsanpassad med utskjutande taksprång och markerade snickerier runt fönster och diagonalt spröjsade fönster.

Smedjan från 1873 försåg främst järngjuteriet med smidda detaljer. Restaurerades på 1980-talet. Äldre bevarad interiör med ässjor, verktyg och hammare. Material: tjärad locklistpanel på stomme av korsverk med tegel i facken på långväggarna, och tak av papp.

Metallgjuteriet från 1898 försåg främst det gjutna järngodset med detaljer av brons. Bevarad interiör med ursprungliga ugnar och äldre verktyg. Restaurerades på 1980-talet. Material: tjärad locklistpanel på stomme av tegel mot strömmen, tegel på gaveln och mot gården samt tak av papp.

Total yta för båda byggnaderna: 486 kvadratmeter inkl. förråd på markplan och vind.

6. Plåtverkstaden som uppfördes 1895, är en hallbyggnad med ett sidoskepp och ursprungligen avsedd som en verkstadslokal för tillverkning av stora varmnitade konstruktioner som ångpannor och kokare till pappersbruk. Användes senare även som reparationsvarv för kanaltrafikens fartyg. Senaste renoveringen ägde rum 1996. Material: tegel och gjutjärn i stomme, och tak av sinuskorrugerad plåt. Tegelfasad försedd med sparsamma utsmyckningar. Total yta: 820 kvadratmeter i en våning.

Inom fastigheten Forsvik 5:209:

Fastigheten innehåller dammbyggnaderna, trätuben och det nu fungerade kraftverket som är en del av Elektricitetshuset (se elektricitetshuset).

Inom fastigheten Forsvik 5:85:

7. Träsliperiet är en öppen hallbyggnad från 1877 och användes ursprungligen för pappersmassatillverkning och senare som trälådeffabrik. Exteriören är tidstypisk med utskjutande taksprång med profilerade tassar

och markerade omfattningar runt fönster. Byggnaden är restaurerad under 1980-talet, invändigt 1992 och 1995. Maskinutrustningen är delvis borttagen. Kvar finns 2 slipstolar, turbiner och torkanläggningen av tegel. Material: Timmerstomme med stora regelbundet placerade fönster och fyra rader inre bärande pelare. Väggarna är på utsidan klädda med faluröd liggande fasspontpanel och taket täckt med sinuskorrugerad plåt. Total yta: 1820 kvadratmeter fördelat på två våningar.

Kalorifären från 1877, är träsliperiets varmluftsugn och troligen landets enda bevarade. Varmluften var avsedd för torkning av trämassa. Byggnaden är restaurerad på 1980-talet. Material: stolpstomme klädd med faluröd liggande fasspontpanel och tak av tegel. Total yta: 65 kvadratmeter i en våning.

8. Elektricitetshuset/kraftverket är en hallbyggnad med övervåningen utformad som entresolplan. Anläggningen genererar elkraft sedan 1902 och har också fungerat som pumpprovvningsanstalt och modellsnickeri. Delar av den elektriska utrustningen från 1902 är bevarad. I tillbyggnaden från 1922 är idag inrymt ett fungerande kraftverk från 1984. Denna del är belägen på fastigheten 5:209. Material: bärande ytterväggar av tegel och inre pelare av gjutjärn. Tegelfasad försedd med sparsamma utsmyckningar och stora gjutjärnsfönster, på övervåningen rundbågade. Tak av trapetskorrugerad plåt. Total yta: 396 kvadratmeter fördelat på två våningar. Till byggnaden hör turbiner med anslutande utrustning.

9. Kvarnen, som troligen ligger på medeltida grund, uppfördes 1807 och har fullt fungerande maskineri. Fasadrestaurering med putsexperiment utfördes 1995. Material: väggar av putsad gråstensmur, på övervåningen timmer och stolpverk klätt med locklistpanel under tak av tegel. Total yta: 479 kvadratmeter fördelat på tre våningar. Rester av kvarnränna utanför.

10. Järnboden, daterad 1813, tillhör järnbrukstiden och har ursprungligen använts för förvaring av manufakturjärn och som verkstad och kvarnstall, senare även som brandstation. Material: putsad gråstensmur, delvis trästomme med locklistpanel på gavelröstena och tak av tegel. Total yta: 416 kvadratmeter fördelat på tre våningar.

11. Modellförrådet från 1886 inrymmer i tre våningar tiotusentals trämodeller som använts för produktionen av gjutgoods. Material: stolpstomme klädd med faluröd locklistpanel och tak av papp. Total yta: 1248 kvadratmeter fördelat på tre våningar.

12. Kolboden byggdes 1878 och förlängdes senare vid två tillfällen. Den är avsedd för förvaring av bränsle till brukets ugnar och härdar, ursprungligen koks, stenkol, torv och träkol. Material: stolpstomme klädd med faluröd

liggande gles panel och tak av sinuskorregerad plåt. Total yta: 912 kvadratmeter i en våning.

Inom fastigheten Forsvik 5:143:

13. Mjölnerbostaden är en dubbel parstuga från mitten av 1700-talet avsedd som bostad för smeder och senare mjölnare. Byggnaden är restaurerad 1992-93. Material: timmerstomme med faluröd lockpanel och tegeltak. Total yta: 480 kvadratmeter uppdelat i två våningar.

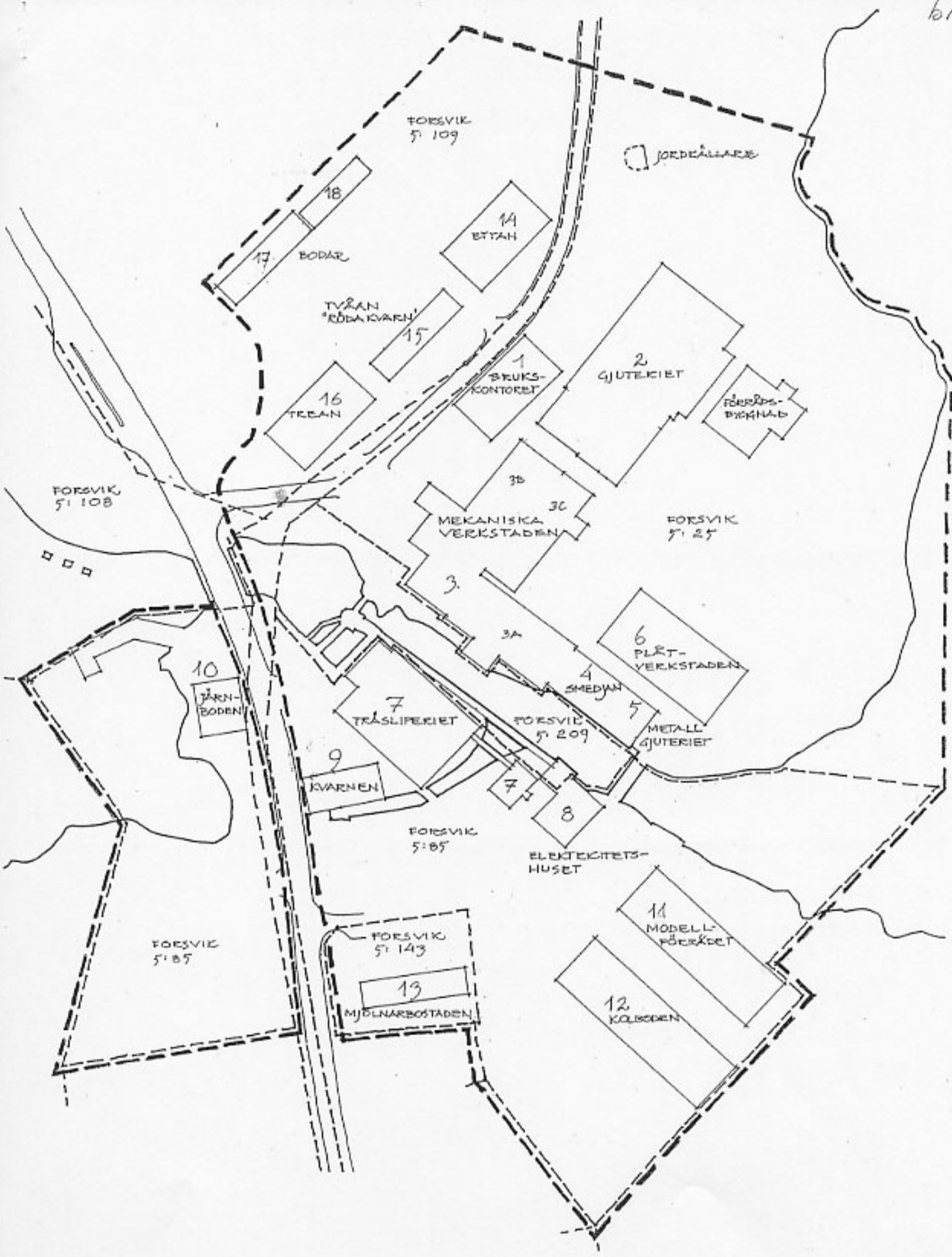
Inom fastigheten Forsvik 5:109:

14. Ettan blev den första arbetarkasernen då den uppfördes 1861. Ursprungligen inrymde byggnaden fyra enrumslägenheter och nitton enkelrum med spis. Ombyggnad 1994-95 för vandrarhem. Material: timmerstomme med faluröd locklistpanel och tegeltak. Total yta: 960 kvadratmeter uppdelat i två våningar exklusive vindsvåning.

15. Tvåan, Röda Kvarn är liksom mjölnerbostaden, en dubbel parstuga från mitten av 1700-talet avsedd som bostad för smeder. Material: timmerstomme med faluröd lockpanel och tegeltak. Total yta: 480 kvadratmeter uppdelat i två våningar.

16. Trean byggdes 1863 med samma lägenhetsindelning och materialval som Ettan. Ombyggd för moderna lägenheter.

17-18. Inom byggnadsminnesområdet och nära Trean och Tvåan finns två uthuslängor.

- - - - - = gräns för byggnadsminnesområde
 - - - - - = fastighetsgräns